

OSKAR KRZESICKI

Szkoła Główna Handlowa

TRANSFERY OD MIGRANTÓW – TEORIA I PRAKTYKA NA PRZYKŁADZIE POLSKICH MIGRANTÓW W WIELKIEJ BRYTANII I IRLANDII

WPROWADZENIE

Jednym z najważniejszych aspektów otwarcia dla Polaków europejskiego rynku pracy po 1 maja 2004 r. był wpływ nowej fali migracji na wielkość transferów wysyłanych do kraju. Spodziewano się, jak się okazało słusznie, zwiększenia napływu środków od migrantów wraz ze wzrostem ich liczby. Czy należałoby jednak oczekiwać wzrostu transferów proporcjonalnego do wzrostu liczby migrantów, czy też może po 2004 r. mamy do czynienia z innym rodzajem migracji, w którym wyjeżdżający bardziej nastawieni są na osobiste korzyści, a mniej na pomoc tym, którzy pozostali w kraju (przecież oni też mogą teraz wyjechać)? Czy nastawienie na osobiste korzyści wyklucza transferowanie? Istnieje możliwość, że migranci wysyłają pieniądze celem polepszenia swojej sytuacji po powrocie. Biorąc pod uwagę spadające koszty przemieszczania się między krajami, a co za tym idzie rosnącą mobilność, migranci mogą pokusić się o równoczesną pracę w kraju o wyższych płacach i konsumpcję w kraju o niższych cenach dóbr i usług.

Równie ważne, jak pytanie o transfery, jest pytanie o trwałość migracji po 2004 r. Czy osoby, które zdecydowały się wyjechać traktują wyjazd jako krótki okres koniecznego zwiększania dochodu, po którym następuje powrót do kraju i pobyt tam bez pracy, aż do wyczerpania zgromadzonych zasobów? Czy też może, wobec braku perspektyw na krajowym rynku pracy, migranci decydują się wstrzymać z powrotem, w oczekiwaniu na poprawę sytuacji w Polsce?

W artykule podjęto starania, by – korzystając z wypracowanej do tej pory wiedzy teoretycznej, a także z badań empirycznych o charakterze ankietowym – odpowiedzieć na pytania: jakie mogą być motywacje transferów? jakie cechy społeczno-ekonomiczne migranta zwiększają szansę na transferowanie? co wpły-

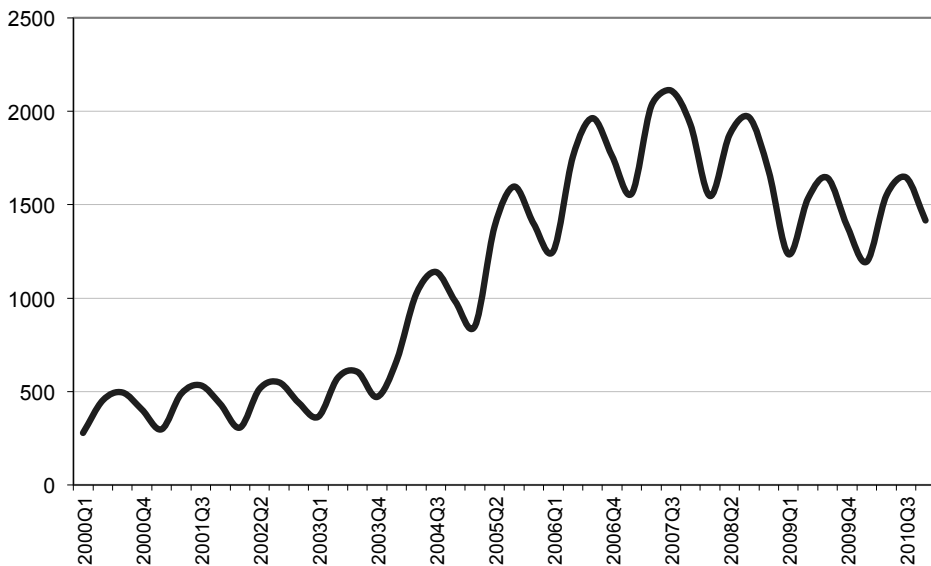
wa na wielkość transferów? Starano się zwrócić szczególną uwagę na zależność między transferami a długością dotychczasowego pobytu migrantów, a także planami powrotu.

Artykuł zorganizowany jest następująco: w części pierwszej przedstawię oszacowania wielkości środków napływających od migrantów, a także planów migrantów w zakresie przebywania za granicą, w części drugiej zaprezentuję teoretyczne motywacje transferów w dotychczasowej literaturze, w części trzeciej wyniki badań empirycznych wykorzystujących dane Narodowego Banku Polskiego, a w części czwartej przedstawię wnioski.

1. TRANSFERY A DŁUGOŚĆ TRWANIA MIGRACJI

Dane na temat transferów od polskich migrantów zbierane są na potrzeby m.in. Narodowego Banku Polskiego, który wykorzystuje je do przygotowywania szacunków bilansu płatniczego. Szacunki transferów wykorzystywane w modelu gospodarki polskiej NECMOD przedstawia rysunek 1.

Na rysunku 1. widać zdecydowany wzrost środków napływających do Polski po 1 maja 2004 r., związany z wejściem Polski w struktury Unii Europejskiej. Widoczny jest również sezonowy charakter transferów. Po okresie wysokich wzro-

Rys. 1. Transfery zagraniczne w mln PLN

Źródło: Estymacja na potrzeby modelu NECMOD, NBP.

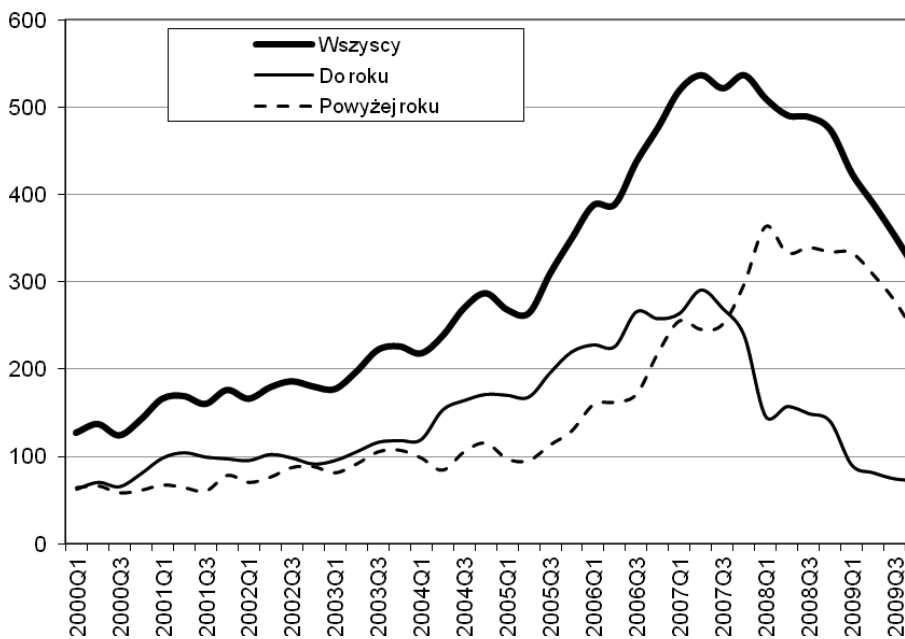
stów, od 2008 r. zaobserwować możemy spadek ilości transferowanych środków, przy czym w 2010 r. poziom transferów się stabilizuje. Spadek zaobserwowany w 2008 r. może być konsekwencją recesji w światowej gospodarce, która zaczęła się właśnie w tym okresie. Równie dobrze może być też jednak spowodowany połączeniem rodzin, których członkowie przed 2008 r. pozostawali w dwóch różnych krajach (tzn. powrotem osoby pracującej na emigracji do kraju lub wyjazdem z kraju jej rodziny).

Rysunek 2. przedstawia liczbę osób przebywających poza Polską w rozbiciu na długość przebywania, według danych z Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności (szacunek za Strzelecki 2010, dziękuję autorowi za możliwość prezentacji szacunku), a rysunek 3. zestawia dane z rysunków 1. i 2.

Rysunek 2. wskazuje na spadek liczby migrantów. Spadek ten nastąpił wcześniej w grupie migrantów przebywających poza granicami kraju do roku niż w pozostałych grupach. Rysunek 3. sugeruje, że za spadek transferów odpowiadają przede wszystkim migranci przebywający poza krajem do roku.

Z zaprezentowanych na rysunkach danych możemy wnioskować, że:

- a) długość przebywania poza Polską może istotnie wpływać na wielkość przekazywanych środków (co jest zgodne m.in. z Dustmann, Mestres (2009)),

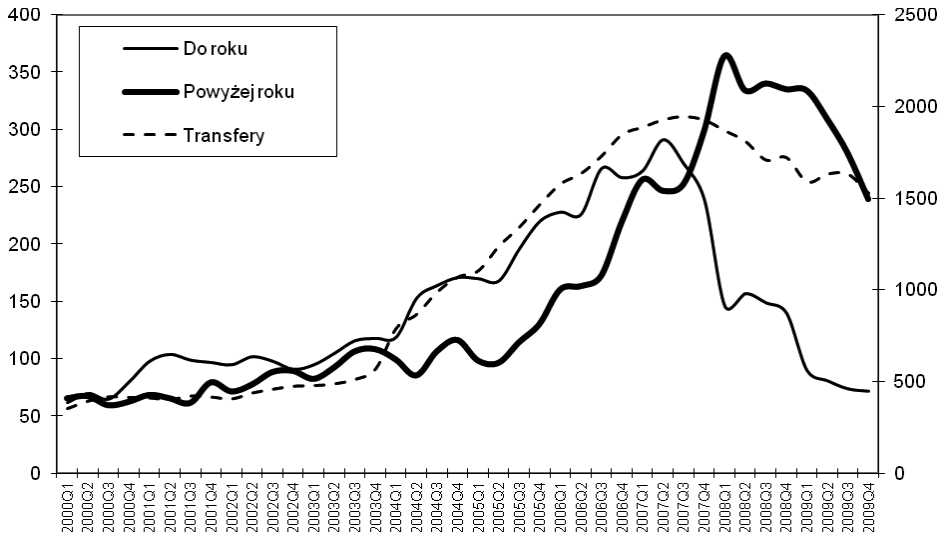

Rys. 2. Liczba migrantów poza granicami kraju do 2009 r. (w tys).

Źródło: Dane GUS za Strzelecki et al. (2010).

b) większość transferów pochodzi od migrantów przebywających za granicą mniej niż rok, co oznacza, że dłuższy pobyt wiąże się ze zmniejszeniem skali transferów.

Empiryczna analiza tych zależności, biorąca pod uwagę nie tylko dotychczasowy, ale też planowany pobyt za granicą, zostanie przedstawiona w części trzeciej. Natomiast teoretyczne motywacje do migracji zawiera część druga.

Rys. 3. Liczba migrantów poza granicami kraju do 2009 r. (w tys.) a wielkość transferów

Źródło: Dane GUS za Strzelecki et al. (2010), szacunek na potrzeby modelu NECMOD

2. MOTYWACJE DO TRANSFERÓW – UJĘCIE TEORETYCZNE

Istnieje wiele możliwych motywów, dla których migranci decydują się na przesyłanie transferów. Niektóre są bardziej intuicyjne (np. altruizm troska o rodzinę pozostawioną w domu), a inne mogą się wydawać zaskakujące, jak np. motyw strategiczny, w którym wysyła się przekazy, aby powstrzymać swoich rodaków przed przyjazdem.

Wyczerpujący przegląd literatury na temat transferów pieniężnych zaprezentowano w pracy Rapoport, Docquier (2005). Pierwszym motywem, który przychodzi na myśl, gdy myślimy o transferach, jest altruizm – migranci troszczą się o tych, którzy zostali w kraju, w związku z czym chcą im pomóc finansowo. Jednak ze względu na fizyczne oddalenie wysyłających i otrzymujących przekazy z łatwością możemy wyobrazić sobie również inne powody. Transfery mogą być

zapłatą za usługi, które pozostali w kraju świadczą na rzecz transferujących, jak np. zajmowanie się domem czy rodziną osoby, która wyjechała. W takim wypadku musimy jednak założyć, że migrant zamierza wrócić. Inną motywacją może być zwrot długów. Jeśli całą migrację postrzegamy jako inwestycję, to możliwe jest, że kapitał początkowy, konieczny do opłacenia kosztów podróży i utrzymania przez pierwsze miesiące trzeba pożyczyć, a transfery są po prostu formą jego zwrotu. W takim wypadku musimy założyć wyższe płace w kraju docelowym migracji. Lecz nawet gdy różnice płacowe nie występują, migracje i transfery mogą wciąż być opłacalne. W gospodarstwach wiejskich dochody z upraw uzależnione są od pogody. Wysłanie jednego z członków takiego gospodarstwa domowego za granicę lub do miasta jest sposobem na zmniejszenie wariacji dochodów gospodarstwa. Transfery od członka wiejskiego gospodarstwa domowego mogą mieć charakter stały (od migranta do rodziny w zamian za początkową pomoc, co oznacza sytuację taką samą jak w przypadku pożyczki) lub ubezpieczeniowy (transfery następują tylko w wypadku niekorzystnych zbiorów lub gdy spadają dochody członków gospodarstwa). Jednostką podejmującą decyzje migracyjne jest tu gospodarstwo domowe, natomiast decyzje o transferach podejmuje jeden z jego członków, co oznacza konieczność zawarcia kontraktu pomiędzy stronami i znalezienia sposobu jego egzekwowania. Ponieważ altruizm jest często niewystarczającą motywacją do przestrzegania kontraktów, osoby pozostałe w miejscu zamieszkania mogą zdecydować się na formy restrykcyjne – niewywiązanie się w kontrakt może skutkować pozbawieniem spadku lub stratą prestiżu społecznego.

W rzeczywistości ten sam transfer może wynikać jednocześnie z wielu powodów: altruizmu, spłaty długu, ubezpieczenia, zakupu usług czy chęci otrzymania spadku. Empiryczne odróżnienie jednego motywu od drugiego i kwalifikacja konkretnego transferu ze względu na motyw jest bardzo trudna. W kolejnych paragrafach zostaną pokrótce omówione najczęściej spotykane w literaturze motywy przesyłania transferów, ze szczególnym uwzględnieniem różnic w ich przewidywaniach w zakresie zachowań transferujących.

2.1. MOTYW ALTRUISTYCZNY

Motyw altruizmu dotyczy sytuacji, w której migrant transferuje środki, ponieważ troszczy się o swoich bliskich, którzy pozostają w kraju zamieszkania. Model transferowania altruistycznego zaprezentował Stark (2005). Migrant czerpie użyteczność ze swojej konsumpcji, a także z konsumpcji członków rodziny pozostających w kraju. Konsumpcja zależy od dochodów zarówno w przypadku migranta, jak i jego bliskich. Użyteczność z krańcowej konsumpcji jest malejąca. W praktyce oznacza to, że transfery rosną wraz ze wzrostem dochodów migranta i maleją wraz ze wzrostem dochodów jego bliskich. Jeśli dochody migranta spadną o jednostkę i w tym samym czasie dochody odbiorców transferów rów-

niez spadną o jednostkę, wytransferowana suma nie zmieni się. Dodatkowym wyznacznikiem transferów jest stopień altruizmu migranta, którego jednak nie obserwujemy. Funkhouser (1995) sformułował następujące warunki, wynikające z motywu altruizmu, które dają się przetestować empirycznie:

- a) migranci z wyższymi dochodami transferują więcej;
- b) adresaci transferów z niższymi dochodami otrzymują więcej;
- c) transfery powinny rosnąć wraz z bliskością relacji pomiędzy migrantem a odbiorcami;
- d) transfery powinny maleć wraz ze wzrostem liczby migrantów z tego samego gospodarstwa domowego;
- e) rozkład transferów powinien zależeć od czynnika dyskontującego i rozkładu zarobków migranta.

2.2. MOTYW WYMIANY

W przypadku motywu wymiany migrant po prostu kupuje pewne usługi od osób pozostających w kraju. Takimi usługami mogą być opieka nad zasobami migranta (jego domem, ziemią, zwierzętami) oraz nad jego rodziną (dziećmi, krewnymi). Motyw wymiany związany jest z migracjami czasowymi, ten typ transferów sygnalizuje chęć powrotu. Oczywiście w takim wypadku wielkość transferów ograniczona jest z jednej strony przez rynkową cenę kupowanych w ten sposób usług, a z drugiej przez rynkową wartość czasu potrzebnego na ich świadczenie. Nadwyżka użyteczności jest dzielona pomiędzy stronami na podstawie ich siły przetargowej, która zależy m.in. od sytuacji na rynku pracy kraju rodzinnego migranta. W związku z tym wyższe bezrobocie w kraju pochodzenia powinno negatywnie wpływać na wielkość transferów (odwrotnie niż w motywie altruistycznym). Oznacza to również, że wzrost transferów od państwa (zasiłków, rent itd.) może przyczynić się do wzrostu transferów od migrantów, ponieważ ta sama suma transferów z zagranicy stanowi dla nich teraz mniejszą zachętę do świadczenia usług.

2.3. MOTYW STRATEGICZNY

Dotychczas rozważaliśmy sytuację, w której wszyscy dysponowali pełną informacją o sytuacji swojej i sytuacji drugiej strony. W przypadku, gdy postulat ten nie jest spełniony, pojawiają się inne zachęty do transferowania. Załóżmy, że pracodawcy postrzegają wszystkich pracowników z danego kraju tak samo, na podstawie ich średniej produktywności (Stark 1995). Ci posiadający wyższe umiejętności mogą chcieć „zapłacić” tym z niższymi, którzy wciąż są w kraju, za pozostanie tam, aby nie obniżali średniej oceny produktywności ich grupy etnicznej.

Podejście to ma wiele słabości. Po pierwsze, osoby nisko produktywne wciąż mogą chcieć migrować (pomimo przyjęcia transferów). Po drugie, w praktyce teoria ta wymaga od pracodawców dobrej znajomości antropologii. Zarówno umiejętność przypisania konkretnej narodowości określonej produktywności w określonym zawodzie, jak i zdolność identyfikacji narodowości pracownika w momencie przyjęcia do pracy nie są prawdopodobnie przyswojone przez większość pracodawców.

Niemniej jednak, zgodnie z przewidywaniami Starka (1995), w przypadku motywu strategicznego: a) migracje będą selektywne od samego początku; b) transfery będą trafiały do osób, które dysponują siłą nabywczą, jako że tylko one mają środki, aby skutecznie podjąć migrację; c) transfery ustaną, gdy pracodawcy zidentyfikują wszystkich wysoko produktywnych migrantów oraz d) transferom sprzyjać będą wysokie różnice płacowe pomiędzy krajami.

2.4. MOTYW UBEZPIECZENIA

Do tej pory rozpatrywaliśmy transfery w kontekście decyzji i interesów pojedynczego migranta. Możemy również rozważyć transfery z punktu widzenia gospodarstwa domowego, którego część członków pozostaje w kraju pochodzenia, a część migruje. W przypadku braku rozwiniętych rynków finansowych migracje możemy postrzegać jako substytut ubezpieczenia. Koszty wyjazdu i utracone korzyści z pracy jednego z członków gospodarstwa można uznać za koszty zakupu polisy. W wypadku wystąpienia zdarzenia przewidzianego warunkami kontraktu (np. nieurodzaju) migrant, podobnie jak ubezpieczyciel, dzieli się swoimi dochodami z nabywającym polisę (rodziną w domu). Aby mogły zaistnieć transfery oparte na motywie ubezpieczenia, konieczne jest, aby dochody ubezpieczającego (migranta) i ubezpieczanego (rodziny) nie były pozytywnie skorelowane. Formą zapłaty dla migranta może też być zapewnienie mieszkania i utrzymania na starość (emerytura) lub transfery do migranta (np. w przypadku bezrobocia w kraju emigracji). Sankcjami za niedotrzymanie warunków kontraktu mogą być pozbawienie prestiżu lub utrata praw do spadku.

Jeśli motywem leżącym u podstawy transferów jest ubezpieczenie, bogate rodziny powinny otrzymywać więcej transferów niż biedne, ponieważ mają one większy wpływ na zachowanie migrantów dzięki możliwości pozbawienia spadku. Innymi argumentami za większymi transferami do bogatych rodzin jest to, że posiadają więcej aktywów, przez co narażone są na większe ryzyko zmiany ich wartości. Transfery wynikające z ubezpieczenia powinny być wysyłane bardziej nieregularnie niż wynikające z altruizmu, nie powinny też zanikać z czasem (jak w przypadku transferów altruistycznych, które zmniejszają się wraz z odległością i upływem czasu).

2.5. MOTYW POŻYCZKI

Transfery mogą być też traktowane jako spłata zadłużenia zaciągniętego na pokrycie kosztów wyjazdu lub np. edukacji. Migracja jest tu sposobem na podniesienie dochodów rodziny, a nie na zmniejszenie ich wariacji. Wynika z tego, że rodzina będzie wysłać migrantów tak długo, jak długo jej dochód będzie się w wyniku tego powiększał. Ze względu na ograniczenie budżetowe bogate rodziny powinny wysłać więcej migrantów niż biedne.

Jak zauważył Poirine (1997), jeśli motyw pożyczki jest motywem dominującym to: a) transfery nie powinny być zużywane na inwestycje kapitałowe; b) transfery powinny występować regularnie, bez tendencji do spadania z czasem, aż do ustania (spłaty pożyczki); c) ich wielkość powinna zależeć od wielkości zaciągniętej pożyczki.

2.6. MOTYW SPADKU

Jedną z metod zabezpieczenia dochodu przez stronę wysyłającą jest groźba pozbawienia spadku. Jest to jednak sankcja, której realizacja następuje długo po okresie, w którym przesyłane są transfery, co dla migranta oznacza silną pokusę niedotrzymania kontraktu. Z punktu widzenia migranta, transfery są inwestycją w spadek. Rozszerzeniem tego modelu jest sytuacja, w której kilku potencjalnych spadkobierców rywalizuje o ten sam spadek za pomocą transferów. W takim wypadku oczekujemy spadku transferów wraz ze wzrostem liczby potencjalnych spadkobierców, którzy wyemigrowali, jako że zmniejsza to prawdopodobieństwo dziedziczenia. Wielkość transferów powinna rosnąć wraz z: a) ilością aktywów jakim dysponuje gospodarstwo domowe; b) prawdopodobieństwem dziedziczenia (związanego z liczbą uprawnionych do spadku); c) majątkiem i dochodami migranta oraz d) zmniejszać się wraz ze stopniem awersji do ryzyka migranta.

2.7. MOTYWY ZABEZPIECZENIA KONSUMPCJI LUB INWESTYCJI PO POWROCIE

Do tej pory zakładaliśmy, że transfery są wykorzystywane przez osoby pozostające w kraju. Były to więc przekazy od migranta do kogoś innego. Możemy sobie jednak wyobrazić sytuację, w której migrant przekazuje środki celem ich akumulacji w kraju pochodzenia, np. na własne konto lub do rodziny, która jednak jedynie przechowuje te środki, a nie wydaje. Migrant wykorzystuje środki po powrocie do kraju. Alternatywą dla takiego zachowania są oszczędności w kraju migracji.

W pracy Dustmanna (1997) przedstawiono model cyklu życia, w którym migrant oszczędza w kraju o wyższych płacach (kraj migracji) po to, aby wydać lub inwestować oszczędzone środki w kraju o niższych cenach (kraj pochodze-

nia). Dodatkowo, poza niższymi cenami konsumpcji, migrant odczuwa większą satysfakcję (ma większą użyteczność) z konsumpcji w kraju pochodzenia, ze względu na sentyment. Celem działań migranta jest oczywiście minimalizacja ujemnej użyteczności z pracy w kraju migracji i maksymalizacja użyteczności z konsumpcji w kraju pochodzenia. Wielkość transferów powinna rosnąć wraz z: a) wielkością dochodu migranta w kraju migracji; b) spadkiem cen konsumpcji w kraju pochodzenia oraz c) wzrostem różnicy pomiędzy płacami w kraju goszczącym a płacami w kraju pochodzenia.

W wypadku tego motywu pojawia się problem definicyjny. Czy środki wysyłane na własne konto w kraju nie powinny być traktowane jako oszczędności? Oznaczałoby to zawężenie przedmiotu badań do przekazów na rzecz innych osób. Wydaje się, że nie jest to uzasadnione. Oszczędności, których migrant dokonuje z zamiarem ich wydanie w kraju pochodzenia, można uznać za transfery, ponieważ niezależnie, czy są wysyłane regularnie, czy zostaną wysłane jednorazowo pod koniec okresu migracji, ostatecznie są transferowane i wpływają na gospodarkę obu krajów.

W tabeli 1. przedstawiono podsumowanie poszczególnych motywacji do transferowania.

Tabela 1. Motywacje do transferów – podsumowanie

MOTYW	CZEGO LUB KOGO DOTYCZY?
Motyw altruizmu	Migrantów, którzy we własnej funkcji użyteczności uwzględniają osoby pozostałe w kraju (rodzinę); transfery wzrastają wraz z gotowością do powrotu.
Motyw wymiany	Migrantów, którzy transferami płacą za usługi kupione od osób pozostałych w kraju (np. opiekę nad rodziną, majątkiem).
Motyw strategiczny	Migrantów posiadających umiejętności, którzy płacą osobom bez umiejętności za pozostawanie w kraju rodzinnym, aby przeciwdziałać obniżeniu stawki pracy w kraju migracji.
Motyw ubezpieczenia	Pozyskania dodatkowego źródła dochodów dla rodziny w postaci transferów, które zabezpiecza przed wahaniami dochodów z działalności rolniczej (zmniejsza wariację dochodów).
Motyw pożyczki	Migrantów, którzy pozyskali pożyczkę od rodziny przed wyjazdem (na podróż, urządzenie się) i muszą ją oddać poprzez transfery. Z punktu widzenia rodziny sposób na zwiększenie dochodów (inwestycja).
Motyw spadku	Migranta, który nie transferuje dochodów i jest ukarany po powrocie poprzez pozbawienie spadku lub w innej formie (np. przez wykluczenie społeczne).
Motyw zabezpieczenia konsumpcji i inwestycji po powrocie	Migranta, który w ramach cyklu życia planuje zarabiać za granicą (minimalizując konsumpcję) i konsumować w kraju (minimalizując pracę).

Źródło: Rapoport, Docquier (2005), opracowanie własne.

Przewidywania poszczególnych teorii w zakresie elastyczności transferów w odniesieniu do kolejnych zmiennych zebrano w tabeli 2.

Tabela 2. Elastyczność transferów w odniesieniu do różnych determinant

MOTYW	MOTYWY INDYWIDUALNE					KONTRAKTY WEWNĄTRZ-RODZINNE	
ZMIENNA	MOTYW ALTRUIZMU	MOTYW WYMIANY	MOTYW SPADKU	MOTYW STRATEGICZNY	MOTYW ZABEZPIECZENIA KONSUMPCJI INWESTYCJI PO POWROCIE	MOTYW UBEZPIECZENIA	MOTYW POŻYCZKI
Dochód migranta	+	+	+	+	+	0	+
Edukacja migranta	0	-	0	+	0	0	+
Czas od przyjazdu	-	0	0	-	0	0	0
Liczba migrantów w rodzinie	-	0	Odwrotne U	0	0	0	0
Dochód transferobiorców	-	-/+	0	-	0	0	-/+
Majątek transferobiorców	0	0	+	0	0	0	0

Źródło: Rapoport, Docquier (2005), opracowanie własne.

W praktyce w przypadku większości transferujących mamy do czynienia z nakładaniem się kilku motywacji. Co więcej, nawet pojedynczy transfer może wynikać z więcej niż jednej motywacji. Rozróżnienie pomiędzy tymi motywacjami jest więc trudne, o ile nie niemożliwe. Przedstawienie powyższych motywacji w niniejszym opracowaniu nie miało na celu ich późniejszej weryfikacji w oparciu o dane ankietowe (czy to wyznaczenia motywu dominującego czy określenia wkładu poszczególnych motywów do całości transferów do Polski), jest raczej wskazaniem na obszary, w których determinanty transferów mogą się pojawić.

3. DETERMINANTY TRANSFERÓW

W poprzednim rozdziale przedstawiono teoretyczne motywacje transferów, podkreślając, że w praktyce nawet pojedynczy transfer może wynikać z kilku różnych motywów, tak więc próby dzielenia transferów w zależności od ich motywów z góry skazane są na niepowodzenie (Rapoport, Docquier 2005). Możliwa jest jednak odpowiedź na pytanie: Jakie czynniki sprzyjają transferom, tzn. zwiększają liczbę osób transferujących w populacji migrantów lub zwiększają sumę transferów?

W niniejszym artykule wykorzystano dane z badań ankietowych przeprowadzonych na zlecenie NBP w latach 2007–2009. Badania wykonano wśród obywateli polskich mieszkających w Wielkiej Brytanii i w Irlandii, a w 2009 r. również w Niemczech i Holandii, w wieku pomiędzy 18. a 65. rokiem życia, którzy wyjechali w celach zarobkowych i przebywają za granicą ponad 3 miesiące. Badania prowadzono metodą bezpośrednich wywiadów kwestionariuszowych w języku polskim, w miejscu zamieszkania respondentów. W 2007 roku zbadano po 800 osób w Irlandii i Wielkiej Brytanii. W roku 2008 roku 1500 osób w Wielkiej Brytanii i 1000 osób w Irlandii. W 2009 roku 1500 osób w Wielkiej Brytanii, 1000 osób w Irlandii, 700 w Holandii oraz 300 w Niemczech. W celu zachowania porównywalności oraz ze względu na wielkość prób analizę w tym rozdziale ograniczono do danych z Wielkiej Brytanii i Irlandii.

W części 3.1. postaram się odpowiedzieć na pytanie: czym osoby wysyłające transfery różnią się od osób, które ich nie wysyłają? Wykorzystam do tego prostą analizę udziałów transferujących w poszczególnych grupach. W części 3.2. zajmę się analizą prawdopodobieństwa wystąpienia transferów w zależności od wybranych charakterystyk migrantów przy pomocy modelu logitowego, uwzględniającego wszystkie czynniki wpływające na wielkość transferów w tym samym czasie. Natomiast w części 3.3. przedstawię próbę oszacowania czynników wpływających na wielkość transferów.

3.1. UDZIAŁ OSÓB TRANSFERUJĄCYCH W WYBRANCYH PODGRUPACH MIGRANTÓW

W pierwszym etapie analizy empirycznej zastanowimy się, które grupy migrantów są bardziej skłonne do wysyłania transferów. Skłonność do transferowania w zależności od wybranych cech społecznych i ekonomicznych zilustruję za pomocą różnicy frakcji transferujących w całej próbie (z konkretnego roku) i frakcji transferujących w wybranej ze względu na określoną cechę podpróbie, zgodnie ze wzorem:

$$WST = \frac{T_i}{N_i} - \frac{T}{N}$$

gdzie WST to różnica frakcji (którą w niniejszym pracowaniu będziemy nazywać współczynnikiem selektywności migracji), T to ilość transferujących, N cała próba, T_i oraz N_i to odpowiednie liczebności dla wybranej podpróby. Ujemny wynik oznacza, że w określonej podpróbie transferuje się mniej, a dodatni więcej niż w całej próbie.

Tabela 3. Współczynnik selektywności migracji wśród migrantów z Polski w Wielkiej Brytanii i Irlandii w latach 2007–2009

CECHA	2009		2008		2007	
	WST	U	WST	U	WST	U
Mężczyzna	2,88	1,84	5,93	3,74	5,51	2,65
Kobieta	-3,43	-2,04	-6,42	-3,83	-7,17	-3,18
Wiek (18-24)	-4,19	-2,14	-4,34	-2,50	-8,99	-3,98
Wiek (25-34)	-0,38	-0,23	1,40	0,79	3,09	1,31
Wiek (35-44)	8,62	3,10	2,08	0,67	14,49	4,44
Wiek (44-54)	10,24	2,92	14,05	3,65		
Wiek (55-65)	-13,92	-2,52	12,71	1,78	20,79	1,44
Podstawowe	-16,14	-2,28	-11,84	-1,12	11,82	1,20
Zawodowe	6,29	2,39	8,51	3,21	13,54	3,91
Średnie zawodowe	5,87	2,59	3,60	1,78	-1,92	-0,93
Średnie ogólnokształcące	-5,69	-2,65	-8,23	-4,36		
Wyższe absolwent uczelni prywatnej	-6,46	-1,98	3,11	0,86	-3,68	-1,36
Wyższe absolwent uczelni państwowej	-0,06	-0,03	3,44	1,36		
Wieś	7,48	3,69	1,25	0,57	-0,99	-0,30
Miasto do 20 tys. mieszkańców	-4,15	-1,79	7,84	4,29	1,76	0,50
Miasto 21-50 tys.	-2,81	-1,11	-5,34	-2,04	0,67	0,26
Miasto 51-100 tys.	0,96	0,33	-4,48	-1,46		
Miasto 101-250 tys.	3,78	1,13	-9,36	-2,18	-0,30	-0,10
Miasto 251-500 tys.	-10,82	-2,64	-11,67	-2,27		
Miasto 501 tys. i więcej	-5,74	-1,97	-9,29	-2,74	-0,62	-0,18
Pobyt do 6 miesięcy	-19,10	-5,98	-13,44	-3,78	-15,30	-5,53
Pobyt 7-12 miesięcy	-8,59	-2,90	14,76	4,78	5,25	1,59
Pobyt 1-3 lat	5,86	3,76	1,96	1,20	5,68	2,56
Pobyt pow. 3 lat	-1,20	-0,58	-4,18	-2,21	2,33	0,62

Tabela 3.

CECHA	2009		2008		2007	
	WST	U	WST	U	WST	U
Planowany pobyt do 3 miesięcy	-12,64	-3,10	-14,21	-2,58	-16,15	-4,19
Planowany pobyt 3-6 miesięcy	1,36	0,33	-7,63	-1,39	-7,98	-1,52
Planowany pobyt 7-12 miesięcy	-8,29	-2,65	5,62	1,50	1,79	0,36
Planowany pobyt 1-3 lata	5,60	3,22	6,28	3,86	8,22	3,06
Planowany pobyt pow. 3 lat	4,55	2,17	-2,48	-1,24	2,86	1,10
Planowany pobyt na stałe	-12,04	-4,47	-21,09	-6,63	-4,78	-1,51
Menedżer wysokiego szczebla	8,46	1,49	7,58	1,05	-12,54	-0,75
Menedżer niskiego szczebla	9,79	2,83	-1,98	-0,60	11,46	1,94
Samozatrudnienie	9,67	1,64	-12,62	-2,40	0,93	0,13
Specjalista	-1,88	-0,69	9,33	2,80	2,43	0,51
Robotnik / rzemieślnik	3,38	1,52	5,03	2,28	7,32	2,86
Prace proste	1,00	0,46	1,80	0,87	-6,05	-2,31
Pomoc domowa	-1,25	-0,26	6,37	1,70	-2,63	-0,32
Inne	3,85	1,64	-2,78	-1,15	-1,96	-0,62
Bezrobotny	-39,71	-10,40	-38,87	-8,66	-32,54	-3,55
Rolnictwo	12,25	4,17	12,40	3,90	0,52	0,10
Przemysł	9,23	4,71	8,47	4,31	-2,09	-0,73
Budownictwo	6,26	1,76	8,29	2,35	8,21	2,17
Handel	4,33	0,88	-12,59	-3,19	0,28	0,06
Hotelarstwo i gastronomia	-3,93	-1,28	-7,49	-2,72	0,17	0,05
Transport / gospodarka magazynowa	-6,24	-1,62	-3,20	-0,76	11,63	1,46
Pośrednictwo finansowe	-11,00	-1,32	5,38	0,48	4,13	0,39
Obsługa nieruchomości i firm	-4,09	-0,53	-28,74	-2,78	-	-
Administracja	-6,23	-1,01	5,22	0,90	-16,71	-1,63
Informatyka / telekomunikacja	7,40	1,31	9,63	1,45	21,82	3,46
Edukacja	-17,25	-2,19	-4,94	-0,67	-	-
Ochrona zdrowia	0,78	0,20	3,39	0,80	7,46	0,99
Na życie 1-25% dochodów	4,07	1,99	6,57	3,16	4,89	1,74

Tabela 3.

CECHA	2009		2008		2007	
	WST	U	WST	U	WST	U
Na życie 26-50% dochodów	0,03	0,02	3,38	2,10	3,42	1,57
Na życie 51-75% dochodów	0,00	0,00	-11,96	-5,08	-7,28	-2,32
Na życie 76-100% dochodów	-22,13	-4,18	-12,38	-2,58	-12,03	-1,91
Oszczędności – wykorzystać w Polsce	7,68	5,37	6,84	4,88	7,47	3,54
Oszczędności – wykorzystać w kraju pobytu	-14,31	-3,99	-15,47	-3,84	-3,58	-1,11

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych NBP.

W tabeli 3. podano wartości WST oraz wartości testu różnicy frakcji U, przy czym wartości komórek, w których U spełnia warunek $|U| > 2$, zaciemniono. Widzimy, że kobiety transferują rzadziej niż mężczyźni, co może wiązać się z tradycyjną rolą mężczyzny jako żywiciela rodziny. Mniejsze prawdopodobieństwo transferowania jest w grupie 18–24 lata (większość osób w tym wieku nie założyła jeszcze rodziny, tzn. nie posiada małżonka / małżonki lub dziecka w Polsce, do których mogłyby zostać wysłane pieniądze). Sugeruje to ograniczone oddziaływanie motywu pożyczki (młodzi ludzie sami finansują swój wyjazd i nie muszą nic oddawać rodzicom, co wiąże się z niskimi faktycznymi kosztami migracji z Polski do innego kraju UE). Dane przedstawione w tabeli 4. wskazują na wyższą skłonność do transferów w grupie 35–54 lata. W grupie tej jest dużo osób, które założyły już rodzinę i rodzina ta pozostaje w Polsce (w latach 2007–2008 około 50%, a w 2009 r. 63%, podczas gdy w całej próbie od około 20% do 26%). Wyraźnie więcej transferują osoby z wykształceniem zawodowym (najprawdopodobniej ze względu na wysokie różnice płacowe w zawodach wymagających takiego wykształcenia). Badanie zróżnicowania zachowań transferowych w zależności od czasu pozostawania na migracji wskazuje, że migranci przebywający w kraju migracji najkrócej (do 6 miesięcy) transferują najrzadziej, podczas gdy przebywający od 1 do 3 lat stosunkowo najczęściej. Może to być związane z czasem, jakiego potrzebuje migrant na znalezienie pracy. Gdy przyjrzymy się planom migrantów dotyczącym pozostawania na emigracji, zauważymy, że osoby planujące niedługo wyjechać (do 3 miesięcy) wysyłają najmniej, co może mieć związek z osiągnięciem określonego poziomu oszczędności w Polsce. Wyraźnie wyższe są natomiast transfery w grupie osób planujących pozostać na emigracji od 1 do 3 lat. Analiza zachowań transferowych w zależności od zajmowanego stanowiska pracy ujawnia jedynie, że osoby bezrobotne transferują mniej, co jest

logiczną konsekwencją ich niskich dochodów. W przypadku rozbicia na sektory gospodarki, w których pracują, dowiadujemy się, że wyższy procent transferujących może występować w grupie zatrudnionych w rolnictwie i przemyśle, choć dane z 2007 r. nie potwierdzają tej zależności. Wśród osób, które wydają na życie największą część dochodów, udział transferujących jest najniższy. Wśród osób, które posiadają oszczędności i planują wykorzystać je w Polsce, transfery są wyraźnie częstsze niż w reszcie badanej próby. Jest to silny argument za motywem zabezpieczenia konsumpcji lub inwestycji po powrocie.

3.2. PRAWDOPODOBIEŃSTWO WYSYŁANIA TRANSFERÓW W ZALEŻNOŚCI OD WYBRANYCH CECH

Aby pokazać, jak na decyzję o wysyłaniu transferów oddziałują różne czynniki w tym samym czasie, oszacowano równanie regresji logitowej. Równanie miało postać (za Maddala 2006):

$$\log \frac{P_i}{1-P_i} = \beta_0 + \sum_{j=1}^k \beta_j x_{ij} \quad (1)$$

gdzie x_i , P_i to prawdopodobieństwo wystąpienia transferów, β_0 stała, β_i parametry funkcji regresji logitowej, x_i regresory. W tabeli 4. podano wartości współczynników regresji logitowej oraz wartości testu istotności t, przy czym wartości komórek, gdzie t spełnia warunek $|t| > 2$, zaciemniono.

Tabela 4. Wyniki oszacowania modelu logitowego, zmienna objaśniająca transferowanie środków do Polski (odpowiedź na pytanie: „Czy przekazuje Pan / Pani pieniądze do Polski?”)

CECHA	2009		2008		2007	
	WSP	T	WSP	T	WSP	T
Płeć	-0,020	-0,21	-0,427	-3,91	-0,207	-1,74
Wiek	-0,003	-0,05	0,342	5,06	0,207	2,51
Wykształcenie	-0,049	-1,43	0,099	2,22	-0,205	-2,39
Wielkość miejscowości	-0,064	-2,62	-0,034	-1,16	0,036	0,82
Mąż / żona w Polsce	1,071	6,24	0,461	2,05	0,558	3,17
Dziecko w Polsce	1,123	4,47	0,795	2,22	0,977	4,15
Rodzice / teściowie w Polsce	0,286	1,08	0,981	4,55	0,000	0,00
Mąż / żona na emigracji	0,019	1,46	0,156	0,92	-0,074	-0,55
Dziecko na emigracji	-0,253	-1,42	-0,071	-1,00	-0,412	-1,93
Rodzice / teściowie na emigracji	-0,385	-1,40	-0,064	-1,39	-0,872	-3,12

Tabela 4.

CECHA	2009		2008		2007	
	WSP	T	WSP	T	WSP	T
Pobyt (dotychczasowy)	0,000	-0,05	-0,012	-4,17	0,244	3,73
Pobyt (planowany)	0,119	2,41	0,027	0,44	0,156	3,17
Pobyt (na stałe)	0,380	1,49	-0,024	-0,08	0,729	2,68
Dochód netto	0,224	7,14	-0,004	-0,11	0,030	0,68
Wydatki na życie (udział w dochodach)	0,079	1,23	-0,191	-2,67	-0,193	-2,76
Oszczędności - wykorzystam w Polsce	0,821	6,94	0,575	4,19	0,653	5,05
Stała	-0,988	-2,94	0,168	0,40	-0,998	-2,40

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych NBP.

Jak wynika z danych zawartych w tabeli 4., cechy, które wyraźnie wpływają na wysyłanie transferów związane są z sytuacją rodzinną oraz posiadaniem oszczędności do wykorzystania w Polsce. Posiadanie małżonka lub dziecka w Polsce zwiększa szansę na transferowanie, co może wskazywać zarówno na motyw altruistyczny, jak i wszystkie motywy związane z kontraktami wewnątrzrodzinnymi. Również posiadanie oszczędności przeznaczonych do wykorzystania w Polsce zwiększa szansę na występowanie transferów, co może być związane z motywem zabezpieczenia konsumpcji lub inwestycji po powrocie. Wydaje się, że nie istnieje zależność między poziomem wykształcenia oraz wiekiem a prawdopodobieństwem transferowania, przy czym analiza z poprzedniego podrozdziału wskazuje, że możliwe jest występowanie zależności nieliniowej. Również długość dotychczasowego pobytu oraz plany dalszego pobytu wydają się bez wpływu na szansę podjęcia transferów. Bez wpływu wydaje się też dochód, przy czym tu należy podkreślić, że zmienną objaśniającą jest sam fakt podjęcia transferów, a nie ich wysokość.

3.3. DETERMINANTY WIELKOŚCI WYSYŁANYCH TRANSFERÓW – MODEL HECKMANA

Badając czynniki wpływające na wielkość transferów, należy wziąć pod uwagę, że znaczący procent migrantów w ogóle nie przesyła transferów. Można rozwiązać ten problem w ten sposób, że w badaniu wielkości transferów nie uwzględni się osób nietransferujących. W tym przypadku tracimy dużą część posiadanych informacji, a także zaniedbujemy fakt, że selekcja do próby osób transferujących jest nielosowa (co wykazano w poprzednich podrozdziałach). Podobny problem rozwiązany został w pracy Heckmana (1979), gdzie zaproponowano

Tabela 5. Wyniki oszacowania modelu Heckmana, zmienna objaśniająca wielkość przekazywanych środków pieniężnych

CECHA	2009						2008						2007					
	WB			IRL			WB			IRL			WB			IRL		
	WSP	T		WSP	T		WSP	T		WSP	T		WSP	T		WSP	T	
Płeć	0,07	1,07		0,07	0,97		-0,08	-0,70		-0,30	-2,61		0,35	2,76		0,24	1,56	
Wiek	0,06	1,35		0,00	0,00		-0,05	-0,60		0,11	1,61		0,13	1,50		0,11	1,22	
Wykształcenie	-0,01	-0,28		0,07	2,87		0,11	3,16		0,08	1,71		-0,04	-0,39		0,12	1,46	
Wielkość miejscowości	0,00	0,23		0,01	0,30		0,04	1,42		-0,06	-1,78		-0,09	-1,80		0,11	2,26	
Mąż / żona w Polsce	0,23	1,63		0,50	3,77		-0,38	-2,49		-0,11	-0,74		0,12	0,65		0,46	2,22	
Dziecko w Polsce	0,26	2,56		0,46	3,61		-0,07	-0,54		-0,14	-0,82		0,58	2,75		0,38	1,24	
Rodzice / teściowie w Polsce	0,01	0,09		0,06	0,64		-0,55	-3,14		-0,27	-2,33		-0,19	-1,44		0,02	0,17	
Pobyt (dotychczasowy)	0,00	1,79		0,01	4,52		0,01	2,48		0,01	2,59		0,37	5,10		0,55	5,08	
Pobyt (planowany)	0,02	0,72		0,14	2,79		-0,12	-2,60		-0,14	-2,15		0,14	1,93		-0,05	-0,82	
Pobyt (na stałe)	-0,21	-1,72		-0,45	-2,20		0,29	1,61		-0,92	-2,07		0,56	1,58		-0,42	-1,30	
Dochód netto	0,12	3,61		0,18	4,90		0,41	12,71		0,32	6,70		0,18	2,77		0,21	3,29	
Wydatki na życie (udział w dochodach)	-0,06	-1,46		-0,16	-3,10		-0,12	-2,23		0,01	0,08		-0,29	-3,31		-0,18	-2,21	
Oszczędności –wykorzystam w Polsce	0,33	2,52		0,67	3,87		0,16	1,13		0,37	1,57		0,36	1,70		0,48	2,98	

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych NBP.

potraktowanie problemu nielosowego doboru do próby jako problemu modelu o błędnej specyfikacji.

Procedura zaproponowana przez Heckmana ma charakter dwustopniowy. W pierwszym etapie szacowane jest prawdopodobieństwo, z jakim dana obserwacja wejdzie do modelu (za pomocą modelu probitowego). W drugim to prawdopodobieństwo przekształcane jest w tzw. odwrócony iloraz Millsa i używane jako dodatkowa zmienna objaśniająca w modelu regresji. W związku z tym, że wielkość transferów w badaniu jest zmienną przedziałową, metodę Heckmana połączono z modelem uporządkowanej regresji probitowej, tzn. w drugim etapie procedury równanie regresji zastąpiono równaniem uporządkowanej regresji probitowej (nt. uporządkowanej regresji probitowej patrz: Nurosis, 2010).

W badaniu respondentom zadano pytanie o wielkość środków przekazanych do Polski w ciągu ostatnich 12 miesięcy. W Wielkiej Brytanii respondenci mogli wybrać jeden z przedziałów, których łączna rozpiętość wyniosła od 0 do 5 000 funtów, a w Irlandii była to rozpiętość od 0 do 10 000 euro (dla 2007 r. od 0 do 5 000 euro). W związku z różną skalą zmiennej objaśniającej (wysokości transferów) konieczna była estymacja równania Heckmana dla każdego z krajów oddzielnie. W tabeli podano wartości współczynników równania uporządkowanej regresji probitowej oraz wartości testu istotności t , przy czym komórki, w których t spełnia warunek $|t| > 2$, zaciemniono.

Dane przedstawione w tabeli 6. wskazują, że zasadniczym determinantem wielkości transferów jest dochód, co jest zgodne przede wszystkim z przewidywaniami motywu altruistycznego. Wiek wydaje się nie wpływać na wielkość transferów, podobnie wykształcenie, płeć oraz sytuacja rodzinna. Wpływ dotychczasowego pobytu na wielkość transferów jest pozytywny. Może to wynikać z poprawiania się sytuacji dochodowej i bytowej emigrantów wraz z długością ich pobytu. Z drugiej strony, możliwe jest, że, zgodnie z założeniami motywu pożyczki, po okresie adaptacji migranci spłacają kapitał pożyczony w kraju pochodzenia. Taki wynik wydaje się też sugerować, że dłuższy pobyt nie oznacza osłabienia więzi z krajem pochodzenia. Wpływ planów dotyczących dalszego pobytu na wielkość transferów trudno jest jednoznacznie określić: w 2009 r. wydaje się pozytywny, w 2008 r. – negatywny, a w 2007 r. nieistotny. W 2008 roku osoby planujące dłuższy pobyt nie wiązały bezpośrednio swoich planów życiowych z Polską. W 2009 r., ze względu na kryzys, który dotknął Wielką Brytanię i Irlandię dużo silniej niż Polskę, osoby te mogły zacząć brać pod uwagę konieczność powrotu do kraju, ze względu np. na utratę pracy i w związku z tym zwiększyły transfery, nie zmieniając jednocześnie swoich planów co do dalszego pobytu na emigracji. Plany pobytu na stałe w przypadkach, w których okazały się istotne, wpływają na ograniczenie wielkości transferów, co jest konsekwencją osłabienia więzi z Polską wobec braku perspektywy powrotu. Oznacza to również słabsze oddziaływanie motywu altruistycznego. Wyniki obliczeń sugerują, że wpływ, jaki

ma na transfery wyższy udział wydatków na życie w dochodach migranta, jest negatywny, a planowane wykorzystanie oszczędności w Polsce wpływa na transfery pozytywnie. To ostatnie wskazuje na silną obecność motywu zabezpieczenia konsumpcji i inwestycji po powrocie. Oznacza to też, że część oszczędności planowanych do wykorzystania w Polsce jest na bieżąco transferowana do kraju.

PODSUMOWANIE

W artykule przedstawiono przyczyny przekazywania przez migrantów środków pieniężnych do kraju. Przedstawiono teoretyczne motywacje do transferowania, lecz ze względu na niedostatek obserwowalnych cech odróżniających te motywacje, a także na możliwość występowania kilku motywacji tego samego transferu jednocześnie, nie podjęto próby ich uporządkowania ze względu na znaczenie na podstawie badań empirycznych. Zwrócono uwagę na długość trwania migracji jako szczególną determinantę transferów. W części empirycznej, korzystając z danych ankietowych, wskazano na grupy migrantów, w których transfery występowały częściej niż w całej próbie. Oszacowano model regresji logitowej, aby zbadać wpływ poszczególnych cech migrantów na podjęcie transferów. Badano też determinanty wielkości transferów, korzystając ze zmodyfikowanego modelu Heckmana. Wyniki obliczeń wskazują, że transfery częściej występują wśród mężczyzn, osób w wieku 35–54 lata, osób z wykształceniem zawodowym oraz osób posiadających oszczędności i planujących je wykorzystać w Polsce. Natomiast mniejszy niż ogółem udział transferujących zaobserwowano w grupach: osób w wieku 18–24 lata, przebywających do 6 miesięcy oraz planujących dalszy pobyt poniżej 3 miesięcy.

Oszacowanie modelu logitowego wskazuje na silny pozytywny wpływ posiadania rodziny i oszczędności planowanych do wydania w Polsce na gotowość dokonywania transferów. Wpływ dotychczasowego i planowanego pobytu okazał się niejednoznaczny. Obliczenia wskazują, że na wielkość transferów wpływa przede wszystkim dochód. Dotychczasowy pobyt na emigracji wydaje się wpływać pozytywnie na wielkość transferów. Analiza danych ankietowych pozwoliła na potwierdzenie tezy o wpływie długości trwania migracji na przekazywanie środków pieniężnych. Wyniki obliczeń nie uzasadniają jednak twierdzenia o negatywnym wpływie planów dłuższego pozostania za granicą na gotowość dokonywania transferów i ich wysokość. Najważniejszymi czynnikami wpływającymi na transfery wydają się: dochód, sytuacja rodzinna oraz posiadanie oszczędności planowanych do wydania w Polsce. Wyniki obliczeń pozostają w zgodzie z postulatami teorii kontraktów rodzinnych (w szczególności z przewidywaniami motywu wymiany i motywu ubezpieczenia) oraz teorii konsumpcji i inwestycji po powrocie.

BIBLIOGRAFIA

- Dustmann C. (1997), *Return migration, uncertainty and precautionary savings*, w: "Journal of Development Economics", nr 52 (2), s. 295–316.
- Dustmann C., Mestres J. (2009), *Remittances and Temporary Migration*, w: "CREAM Discussion Paper", nr 0909.
- Funkhouser E. (1995), *Remittances from international migration: a comparison of El Salvador and Nicaragua*, w: "Review of Economics and Statistics", nr 77, 1, s. 137–146.
- Grabowska-Lusińska I. (red.) (2010), *Poakcesyjne powroty Polaków*, w: „CMR Working Papers”, nr 43/(101), Warszawa.
- Grabowska-Lusińska I., Okólski M. (2009), *Emigracja ostatnia?*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Heckman J. (1979), *Sample selection bias as a specification error*, w: "Econometrica", nr 47 (1), s. 153–161.
- Maddala G.S. (2006), *Ekonometria*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Norušis M. J. (2010), *PASW Statistics 18 Advanced Statistical Procedures*, New York: Pearson Education.
- Poirine B. (1997), *A theory of remittances as an implicit family loan arrangement*, w: "World Development", nr 25, 5, s. 589–611.
- Rapoport H., Docquier F. (2005), *The Economics of Migrants' Remittances*, w: "IZA Discussion Papers", nr 1531.
- Stark O. (1995), *Altruism and Beyond*, Basil Blackwell, Oxford-Cambridge.
- Strzelecki P., Hołda M., Saczuk K., Wyszynski R. (2010), *Settlers and guests – determinants of the return migration from UK and Ireland to Poland*, prezentacja w Narodowym Banku Polskim.